ตัวแปรการเลือกตั้งในปัตตานี

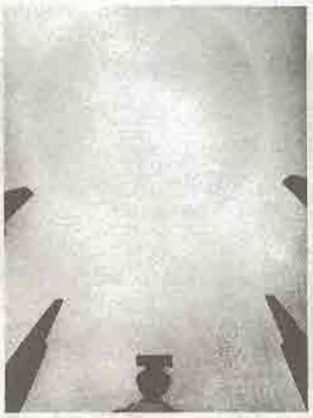

ศรีสมภพ จิตร์ภิรมย์ศรี แผนกวิชารัฐศาสตร์ ภาควิชาสังคมศาสตร์
คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์

ในเรื่องของการเมืองนั้น มีปัญหาอยู่มากมายหลายประการเกี่ยวกับปรากฏการณ์ทางการเมืองที่ทำให้นักรัฐศาสตร์ส่วนมากมักจะคิดว่าการเมืองเป็นสิ่งที่หากฎเกณฑ์ไม่ได้ง่ายนัก เพราะตัวกำหนดความเปลี่ยนแปลงของสถานการณ์ในทางการเมืองมักจะซับซ้อนหลากหลายและบางทีก็เป็นนามธรรมมากจนกำหนดนิยามให้ชัดเจนไม่ได้

จากการที่มองปรากฏการณ์ทางสังคมการเมืองเป็นเรื่องที่ซับซ้อนเข้าใจยากนี่เอง อาจจะนำมาสู่ความเข้าใจที่ว่าการสร้างทฤษฎีหรือข้อสรุปทั่วไปทางการเมืองเป็นสิ่งที่เป็นไปไม่ได้ การทำนายเหตุการณ์ทางสังคมการเมืองมักจะมีข้อผิดพลาด

เพราะมนุษย์เองเป็นสิ่งมีชีวิตที่รู้จักคิดคล้อยตามการทำนายทางสังคมทั้งในทางเห็นด้วยและไม่เห็นด้วย และนำมาสู่ความคิดเห็นที่ว่าการวิจัยทางรัฐศาสตร์โดยใช้วิธีการแบบวิทยาศาสตร์ อาศัยการวิเคราะห์ข้อมูลโดยวิธีการทางสถิติจะไม่ประสบความสำเร็จในการเข้าใจปรากฏการณ์ทางการเมืองจริง ๆ เลย

ข้อพิจารณาเช่นนี้อาจจะเป็นสิ่งที่สมเหตุสมผลอยู่บ้าง ถ้าเราจะมองดูที่ตัวมนุษย์และสังคมโดยละเอียดถี่ถ้วน จะเห็นได้ว่าการจะเข้าใจปรากฏการณ์ทางการเมืองอะไรอย่างหนึ่งก็ต้องมองด้วยว่าปรากฏการณ์นั้นมิใช่ดำรงอยู่อย่างโดดเดี่ยว แต่มันจะดำรงอยู่ท่ามกลางสื่อสายใยแห่งความหมาย (web of meanings) ที่จะประสานทอถักกันขึ้นอย่างซับซ้อนจนกลายเป็นตัวมนุษย์และสังคม มนุษย์จึงยืนอยู่

**บทความนี้เป็นผลจากโครงการวิจัยร่วมของคณาจารย์คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ โดยความช่วยเหลือของ Dr. Robert Albritton แห่ง Northern Illinois University นักวิชาการโครงการช่วยเหลือ Fulbright ความเห็นส่วนใหญ่ในบทความเป็นความคิดเห็นส่วนตัวของผู้เขียน โครงการวิจัยเรื่องการเลือกตั้งปัตตานีและ ๔ จังหวัดชายแดนภาคใต้ยังอยู่ในระหว่างดำเนินการในขณะนี้*

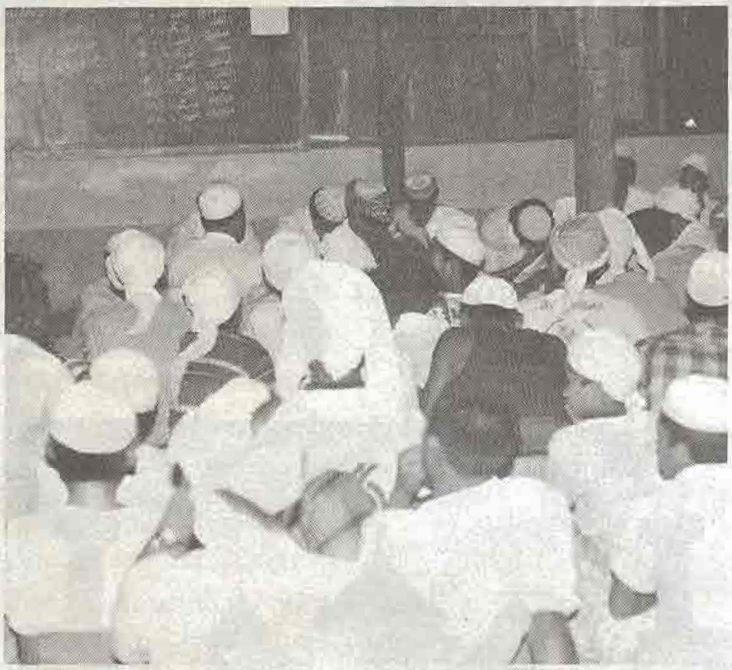

ในโลกด้วยสื่อสายใยที่ผูกพันกับโลกที่อยู่เบื้องหลังตัวเขาเองคือสิ่งที่มองภายนอกไม่เห็น แต่เป็นมิติทางประวัติศาสตร์ ภาษา ศิลปะและวัฒนธรรม

แต่การที่เราเชื่อว่าความคิดและการกระทำทางการเมืองทุกอย่างมีปริบททางสังคมและวัฒนธรรมเกี่ยวข้องกันหมด จะทำให้เรามองข้ามกฎเกณฑ์ทั่วไปที่น่าจะมีอยู่บ้างในชีวิตมนุษย์ด้วยหรือไม่ นี่คือสิ่งที่เป็นปัญหาถกเถียงกันมานาน โดยเฉพาะในวงวิชาความรู้ทางรัฐศาสตร์ เราจะมองว่ามนุษย์ทุกคนเมื่อเข้ามาอยู่เกี่ยวกันทางการเมืองและสังคม ต่างก็มีความคิดอิสระ มีความหมายและเป้าหมายต่างกันไป โดยหากฎเกณฑ์อะไรไม่ได้เชียวหรือ อัลเบิร์ต ไอสไตน์ก็ยังบอกว่าพระเจ้าไม่ได้สร้างโลกด้วยการทอดลูกเต๋าแน่ ๆ หลังจากที่มีนักฟิสิกส์บางคนอธิบายว่าการเคลื่อนไหวในนิวตรอนนั้นหากำหนดกฎเกณฑ์อะไรไม่ได้และสรุปเอาว่าโลกทางวัตถุก็หาระเบียบกฎเกณฑ์แท้จริงไม่ได้เหมือนกัน

ในวิชารัฐศาสตร์นั้น นักรัฐศาสตร์ที่มีชื่อเสียงอย่างเช่น เดวิด อีสตัน (David Easton) ก็เคยมีความเห็นว่าข้ออ่อนด้อยที่สำคัญของการศึกษาวิชารัฐศาสตร์ก็คือไม่สามารถให้ความกระจ่างชัดในเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างข้อมูลหรือข้อเท็จจริงต่าง ๆ กับทฤษฎีการเมืองโดยเฉพาะทฤษฎีในทางการเมือง ความรู้ทางวิทยาศาสตร์ทุกชนิดที่อยู่ในขั้นสุกงอมวุฒิภาวะแล้วจะต้องมีลักษณะเกี่ยวข้องกับทฤษฎี แต่ในปัจจุบันวิชาสังคมศาสตร์ของเราได้พัฒนาการมาถึงระดับที่ว่า เรามีข้อมูลอยู่จำนวนมากมาย ทั้งทางเศรษฐกิจ สังคม การเมือง และด้านอื่น ๆ ไม่ว่าใครก็ตอบได้ว่าความรู้ที่เป็นวิทยาศาสตร์นั้นจะต้องมีพื้นฐานที่หนักแน่นอยู่ที่ข้อมูล แต่สิ่งที่จำเป็นและต้องเน้นยิ่งกว่าก็คือ ข้อมูลและข้อเท็จจริงทั้งหลายนั้นโดยตัวของมันเองไม่ได้ทำให้เราสามารถอธิบายหรือเข้าใจเหตุการณ์ทางสังคมและการเมืองหนึ่ง ๆ ได้ ข้อเท็จจริงเหล่านี้จะต้องถูกจัดระบบในลักษณะบางอย่างเพื่อที่ว่าเราจะได้สามารถเห็นความสัมพันธ์ระหว่างกัน เพื่อที่จะได้ข้อสรุปทั่วไปมาอธิบายและเข้าใจปรากฏการณ์ทางการเมืองเหล่านั้น เมื่อเราได้ข้อสรุปบางอย่างที่เกิดจากการจัดระเบียบข้อมูลเกี่ยวกับการเมืองเช่นว่านั้นแล้ว มันก็จะมีประโยชน์ต่อการเข้าใจเรื่องราวเหตุการณ์ทางการเมืองโดยทั่วไปดีกว่าที่จะรู้แต่เพียงข้อเท็จจริงเฉพาะด้านเท่านั้น ไม่ว่าเหตุการณ์นั้นจะเป็นอะไร เช่น การต่อสู้ทางการเมืองในแง่ต่าง ๆ พฤติกรรมของผู้นำทางการเมือง บทบาทพรรคการเมืองและการเลือกตั้ง เป็นต้น

คงเป็นเรื่องที่ต้องพูดกันอีกมากมายทีเดียว ถ้าจะกล่าวเฉพาะเรื่องของปรัชญาและวิธีการวิทยาศาสตร์ในการศึกษาการเมืองไทย แต่ในที่นี้เรามาดูตัวอย่างรูปธรรม

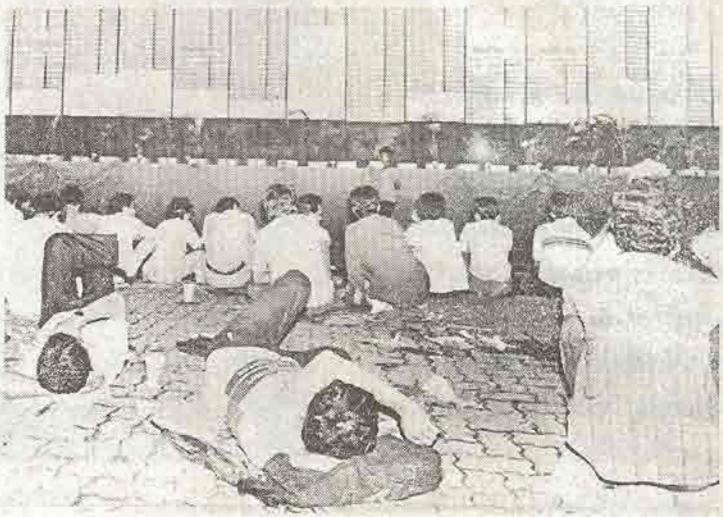

บางอย่างที่น่าสนใจในเรื่องของปรากฏการณ์ทางการเมืองที่เราเรียกกันว่า "การเลือกตั้ง" โดยเฉพาะในจังหวัดปัตตานีกันดีกว่า ข้อมูลที่เกี่ยวกับเรื่องราวทางการเมืองของปัตตานีนั้นมีอยู่มิใช่น้อย ประวัติศาสตร์ทางการเมืองของปัตตานี รวมทั้งสภาพปัญหาที่เกี่ยวกับ ๕ จังหวัดภาคใต้มีผู้สนใจศึกษากันอยู่ โดยมีจุดเน้นหนักเป็นสำคัญว่าพื้นฐานปัญหาความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในจังหวัดชายแดนภาคใต้นี้ เกิดจากความแตกต่างกันทางรากฐานวัฒนธรรมและประเพณี ลักษณะพิเศษที่สรุปได้ก็คือสังคมของชาวมุสลิมถือหลักศาสนาอิสลามเป็นแกนกลางของการดำเนินชีวิต กฎหมาย การศึกษาและความสัมพันธ์ต่าง ๆ ขึ้นอยู่กับหลักศาสนาอิสลามและเชื้อชาติมาเลย์ ในขณะที่สังคมไทยและคนไทยมีรากฐานทางวัฒนธรรมและขนบธรรมเนียมประเพณีจากพุทธศาสนาและพราหมณ์ เมื่อรัฐบาลพยายามที่จะผสมผสานชาวมุสลิมให้เข้ามาในรัฐแบบไทย ชาวมุสลิมจะรู้สึกว่าได้รับความกดดันทางด้านศาสนา และเชื้อชาติประเพณี ความรู้สึกขัดแย้งนี้สืบเนื่องมาถึงปัจจุบันและเกี่ยวพันกับทบาทของผู้นำท้องถิ่นด้วย

ที่กล่าวข้างต้นถือเป็น "ลักษณะพิเศษ" ของการเมืองปัตตานี ลักษณะพิเศษดังกล่าวจะมีความสำคัญอย่างไร เมื่อเรามาศึกษาการเมือง การเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรในปัจจุบัน ปัญหาก็คือเมื่อมีลักษณะพิเศษเช่นว่าแล้ว ตัวแปรทางการเมืองสากลในระบบการเมืองแบบใหม่ เช่น พรรคการเมือง กลุ่มผลประโยชน์ และการเปลี่ยนแปลงทางด้านประชากร เศรษฐกิจ สังคม จะมีผลต่อการเลือกตั้งอย่างไรมากน้อยขนาดไหน นี่เป็นสิ่งที่จะต้องวิเคราะห์กันต่อไป

เมื่อดูผลการเลือกตั้ง ปี ๒๕๓๑ เราจะเห็นดังนี้ (เฉพาะ ๑๐ อันดับแรก)

ลำดับที่	(เลขผู้สมัคร)	ชื่อ	พรรค	คะแนน
๑	(๗)	นายเด่น โต๊ะมีนา	ประชาชน	๖๘,๔๑๖
๒	(๔)	นายทวีศักดิ์ อับดุลบุตร	กิจสังคม	๕๙,๘๘๓
๓	(๘)	นายปรีชา บุญมี	ประชาชน	๕๖,๖๒๓
๔	(๑๓)	นายสุดิน ภูยุทธานนท์	ชาติไทย	๕๔,๒๙๕
๕	(๑๐)	นางพอชม สัสดีพันธ์	เสรีนิยม	๔๖,๑๐๕
๖	(๙)	นายมุข สุไลมาน	ประชาชน	๓๕,๗๔๘
๗	(๑๔)	พ.ต.ท.เกษียน ธำราสัตย์	ชาติไทย	๒๗,๐๑๐
๘	(๑)	นายจำหมาย จุลสิกขี	พลังธรรม	๑๐,๖๓๒
๙	(๓)	นายปรัชญา คณานุรักษ์	พลังธรรม	๑๐,๐๐๔
๑๐	(๒)	นายสุริยะ จุฑังคะ	พลังธรรม	๗,๖๒๒

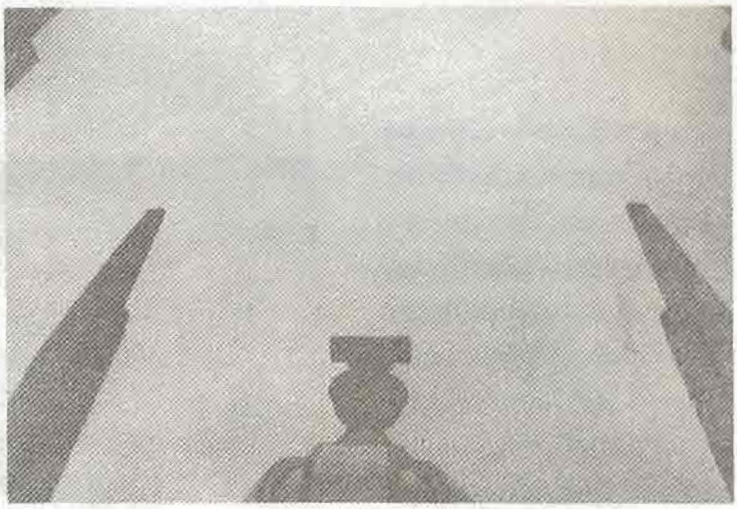

ส.ส.ปัตตานี มีได้ ๓ คน ผู้ได้รับเลือก ๓ อันดับแรก เป็นคนของพรรคประชาชน ๒ คน พรรคกิจสังคม ๑ คน จำนวนผู้มาใช้สิทธิเลือกตั้ง ๑๕๖,๕๗๓ คน จากผู้มีสิทธิทั้งหมด ๒๒๑,๒๒๑ คน อย่างไรก็ดี เมื่อเทียบกับข้อมูลการเลือกตั้ง ๒๕๒๙ (เฉพาะ ๑๐ อันดับแรก) จะเห็นได้ดังนี้

ลำดับที่	(เลขผู้สมัคร)	ชื่อ	พรรค	คะแนน
๑	(๒)	นายปรีชา บุญมี	ประชาธิปัตย์	๗๓,๘๒๓
๒	(๑)	นายเด่น โต๊ะมีนา	ประชาธิปัตย์	๗๑,๙๘๑
๓	(๖)	นายสุดิน ภูยุทธานนท์	สหประชาธิปไตย	๕๔,๗๗๙
๔	(๔)	นายทวิศักดิ์ อับดุลบุตร	สหประชาธิปไตย	๕๑,๙๒๐
๕	(๓)	จ.ส.ต.ศักดิ์ มะยีแต	ประชาธิปัตย์	๔๘,๑๒๕
๖	(๕)	นายเที่ยง เรืองประดิษฐ์	สหประชาธิปไตย	๓๗,๑๐๒
๗	(๑๕)	ร.ต.อ.เจ๊ะอิสมาแอ เจ๊ะโมง	กิจสังคม	๖,๕๓๙
๘	(๑๑)	นายสัญญา สมสมาน	เสรีนิยม	๒,๕๐๕
๙	(๗)	นายดุสิต สาเมาะ	ก้าวหน้า	๒,๒๗๑
๑๐	(๑๐)	นายเฉลิม เบ็ญหาวัน	เสรีนิยม	๒,๐๗๔

มีผู้ได้รับเลือกตั้งในปี ๒๕๒๙ จำนวน ๓ คน **๒ คนเป็นของพรรคประชาธิปัตย์ ๑ คนเป็นของพรรคสหประชาธิปไตย** จำนวนผู้มาใช้สิทธิเลือกตั้ง ๑๔๑,๔๒๙ คน จากผู้มีสิทธิเลือกตั้งทั้งหมด ๒๒๖,๒๙๔ คน

ถ้าตัดประเด็นเรื่องตัวบุคคลออกไป สิ่งที่เราเห็นก็คือการปรากฏคะแนนในรูปของพรรคนั้น กระจัดกระจายหาความแน่นอนไม่ได้ โดยเฉพาะเมื่อเทียบปี ๒๕๒๙ กับปี ๒๕๓๑ พรรคที่ได้ที่นั่งมากในปี ๒๕๒๙ คือ ประชาธิปัตย์ ในปี ๒๕๓๑ ก็คือพรรคประชาชน ส่วนพรรคที่แทรกเข้ามาคือพรรคสหประชาธิปไตย และกิจสังคม ตามลำดับ อย่างไรก็ตาม เมื่อดูตัวบุคคลแล้ว **คนที่ได้คะแนนอันดับ ๑-๔ ในการเลือกตั้ง ๒ ครั้ง เป็นคนกลุ่มเดียวกัน เพียงแต่เปลี่ยนสังกัดพรรคเท่านั้น** จากข้อมูลนี้ประกอบกับคำอธิบายเรื่องลักษณะพิเศษของการเมืองปัตตานีดังที่กล่าวไปข้างต้น ทำให้หลายคนสรุปว่า ไม่มีระบบพรรคการเมืองอย่างแท้จริงในประเทศไทย โดยเฉพาะในปัตตานี "เมื่อไม่มีพรรคการเมืองใดมาจัดตั้งหรือขยายสาขาของพรรคการเมืองเพื่อเป็นองค์การในการติดต่อสื่อสาร ให้ข่าวสารและการอบรมเรียนรู้ทางการเมืองแก่ประชาชนในจังหวัดปัตตานี"

การกล่าวเช่นนี้ ดูจะให้ความหมายของพรรคการเมืองแคบและจำกัดเกินไป ในกรณีนี้ถ้าเรามองว่าพรรคการเมืองเป็นปรากฏการณ์ทางการเมืองประเภทหนึ่ง ที่เป็นตัวแปร

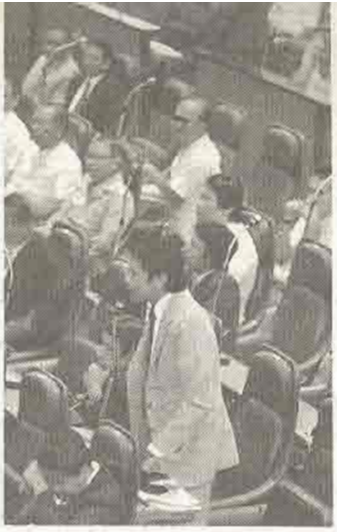

ตามในกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางสังคม เศรษฐกิจ และการเมือง พรรคการเมืองอาจเป็นเพียงผลที่เกิดขึ้นตามมาจากการพัฒนาในด้านอื่น ๆ ดังที่กล่าวข้างต้นก็ได้ นักรัฐศาสตร์จำนวนหนึ่งก็ยอมรับทฤษฎีอันนี้ในการมองการเมืองประชาธิปไตย แม้ในสหรัฐอเมริกา เช่น เอปสไตน์ (Leon D. Epstein) ก็บอกว่าคนกลุ่มใด ๆ ก็ตาม แม้ว่าจะมีองค์การจัดตั้งในลักษณะที่หละหลวม ถ้ากลุ่มดังกล่าวพยายามหาทางส่งผู้สมัครเข้าดำรงตำแหน่งในการปกครองภายใต้ป้ายชื่อของตนก็เรียกว่า พรรคการเมืองได้ ถ้าจะกล่าวให้ลึกไปกว่านั้น นักรัฐศาสตร์อีกคนหนึ่งคือโซรอฟ (Frank J.Sorauf) มองพรรคการเมืองเป็นโครงสร้างทางสังคมชนิดหนึ่ง เขาเห็นว่า พรรคการเมืองใหญ่ ๆ ในสหรัฐอเมริกาทุกวันนี้ ที่จริงก็เหมือนกับยักษ์ที่มี ๓ หัว หรือแบ่งเป็น ๓ ส่วนใหญ่ ๆ ที่รวมคนเอาไว้สามกลุ่มคือ คนในองค์การของพรรค, คนของพรรคในวงการรัฐบาลและพรรคในเขตเลือกตั้ง ทั้ง ๓ ระบบนี้อาจแยกทำงานโดยอิสระจากกันอย่างไรก็ได้ กล่าวให้สั้น ๆ ก็คือถ้าดูพรรคในแง่กิจกรรมที่เป็นจริงในสังคมแล้ว สิ่งที่เราเรียกว่าพรรค จะแสดงให้เห็นในการกระทำ ๓ อย่างคือ พรรคที่เป็นตัวผู้ลงคะแนนเลือกตั้งในพื้นที่พรรค ที่เป็นตัวโฆษณาการเมืองและพรรคที่เป็นผู้มีตำแหน่งการเมือง การกระทำทางการเมืองที่เข้าข่าย ๓ ชนิดนี้ เรียกว่าพรรคการเมืองในประเทศแม่แบบประชาธิปไตยแบบอเมริกัน พรรคจึงมิใช่องค์กรจัดตั้งที่เป็นอุดมคติแต่อย่างใด

ทฤษฎีที่มองพรรคการเมืองเป็นกิจกรรมทางสังคมในแง่ดังกล่าวอาจใช้ได้ ถ้ายังมองดูที่การเกาะกลุ่มของคะแนนเสียงที่ผู้สมัครรับเลือกตั้งบางพรรคได้รับการสนับสนุนอย่างค่อนข้างคงที่ในหมู่ประชาชนแน่นอนปัจจัยภูมิหลังเฉพาะบุคคลและบารมีส่วนตัว อาจมีความสำคัญอยู่ แต่การหาเสียงที่อาศัยการจัดตั้ง เช่น โครงสร้างผู้นำทางศาสนาและผู้สอนศาสนาอิสลามตามโรงเรียนต่าง ๆ กลุ่มกำนันผู้ใหญ่บ้าน เป็นฐานหรือหัวคะแนนเป็นสิ่งที่ถูกกระทำมาอย่างต่อเนื่อง จนทำให้เกิดฐานคะแนนที่แน่นอน นี่คือปรากฏการณ์ของพรรคในลักษณะของกลุ่มผู้ลงคะแนนเลือกตั้งในพื้นที่แบบเดียวกับประเทศประชาธิปไตยอื่น ๆ ในโลก ประเด็นที่ควรตั้งข้อสงสัยจึงมิใช่มีหรือไม่มีพรรคในการเลือกตั้งปัตตานี แต่ควรจะถามว่า พรรคการเมืองต่าง ๆ ที่ส่งเข้าสมัครในที่นี้มีระดับของการเกาะกลุ่มคะแนนหรือมีความเป็นพรรคการเมืองในระดับที่แตกต่างกันอย่างไร?

ตัวแปรทางการเมืองที่เราสามารถนำมาพิจารณาได้ นอกจากการเกาะกลุ่มคะแนนเสียงเลือกตั้งของผู้สมัครในแต่ละพรรคการเมืองแล้ว เราอาจพิจารณาอัตราส่วนผู้มาใช้สิทธิเลือกตั้งในแต่ละอำเภอและหน่วยเลือกตั้ง เป็นตัวแปรอีกตัวหนึ่ง ซึ่งมีความสำคัญต่อผลของการลงคะแนนเสียงเลือกตั้งในแต่ละครั้งของพรรคและผู้สมัคร ซึ่งโดยทั่วไปแล้วสำหรับประเทศไทยก็มักจะพบกันว่าเขตเมือง หรือเทศบาลประชาชนมักจะไปลงคะแนนเสียงเลือกตั้งในอัตราส่วนที่น้อยกว่าคนในชนบท ในปัตตานีก็เช่นกัน ตัวแปรการไปใช้สิทธิเลือกตั้งนี้ก็อาจมีความสัมพันธ์กับความนิยมของผู้สมัครในพรรคต่าง ๆ ด้วยเช่นกัน ตัวแปรอื่นที่น่าสนใจยังมีอีกมากมาย ตัวอย่างเช่น ลักษณะการลงคะแนนเสียงเทเป็นกลุ่มให้กับผู้สมัครในพรรคเดียวกัน และการลงให้เพียงคนเดียว ซึ่งภาษาเลือกตั้งเรียกว่า "ยิงลูกโดด" สิ่งนี้ก็น่าจะมีอิทธิพลต่อผลการเลือกตั้งด้วยเช่นกัน

เมื่อนำตัวแปรเหล่านี้มาพิจารณาประกอบกับสภาพแวดล้อมทางเศรษฐกิจ สังคม และการเปลี่ยนแปลงทางประชากรในแต่ละท้องที่แล้ว เราก็จะได้ภาพที่น่าสนใจของการเมืองในเวทีการเลือกตั้งของปัตตานี เป็นการพิจารณาการเมืองในภาพรวม สร้างตัวแบบการวิเคราะห์พฤติกรรมทางการเมืองที่มีชีวิตชีวาและให้ภาพที่เป็นข้อสรุป

ทั่วไปในเชิงทฤษฎีได้ ตัวแบบนี้อาจจะเป็นประโยชน์เมื่อนำไปเปรียบเทียบกับสภาพการเลือกตั้งในที่อื่น ๆ เมื่อเป็นเช่นนี้แล้ว หากเราสามารถนำเอาข้อมูลสรุป (Aggregated data) เหล่านี้มาวิเคราะห์หาลักษณะร่วมได้ บางทีนักรัฐศาสตร์ไทยก็อาจได้ทฤษฎีอะไรบางอย่างที่เกี่ยวกับการเลือกตั้ง เพื่ออธิบายและคาดการณ์อนาคตของการเมือง นอกจากนี้แล้ว ทฤษฎีดังกล่าวอาจเป็นประโยชน์ในทางปฏิบัติแก่นักการเมืองพรรคต่าง ๆ ในการปรับปรุงยุทธศาสตร์ยุทธวิธีในการรณรงค์หาเสียงเลือกตั้งได้ต่อไปในอนาคต

ตัวแบบทฤษฎีการเลือกตั้งปัตตานี

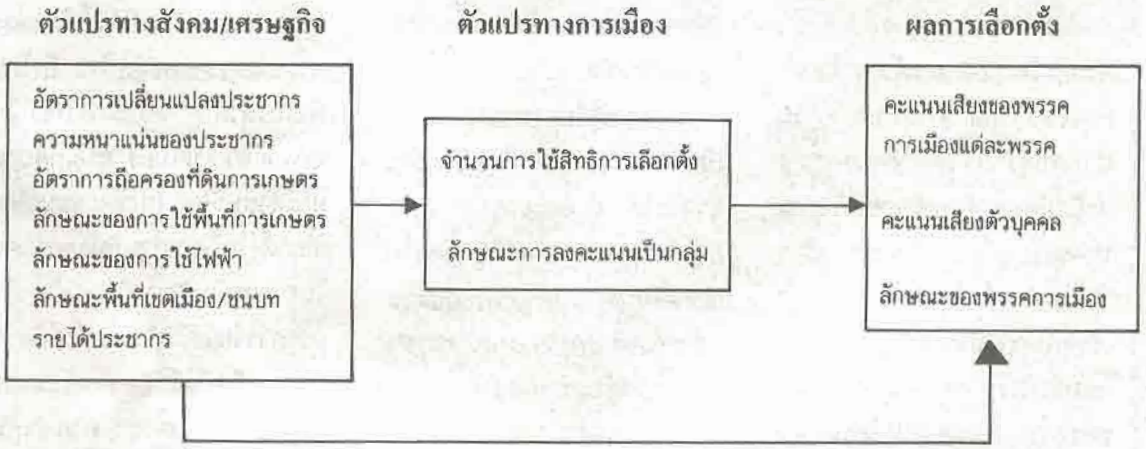

เอกสารอ้างอิง

ชัยวัฒน์ สถาอานันท์, **รัฐศาสตร์ ทวนกระแส**, กรุงเทพ : สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, ๒๕๒๘.

ที่ทำการปกครองจังหวัดปัตตานี, การเตรียมการเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร จังหวัดปัตตานี ปี ๒๕๒๙.

ที่ทำการปกครองจังหวัดปัตตานี, **เอกสารสรุปผลการนับคะแนนการเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร จังหวัดปัตตานี ปี ๒๕๒๕**.

พิชัย เก้าสำราญ สมเจตน์ นาคเสวี วรวิทย์ บารู, **การเลือกตั้งปัตตานี ปี ๒๕๒๕ : ศึกษากรณีกระบวนการหาเสียงและระบบหัวคะแนน**, กรุงเทพ : มูลนิธิเพื่อการศึกษาประชาธิปไตยและการพัฒนา, ๒๕๓๐.

รายงานผลการเลือกตั้งปัตตานี (ไม่เป็นทางการ) เอกสารของธนาคารกรุงไทย, ๒๕๓๑.

David Easton, **The Political System**, New York : Alfred A. Knopf, 1953.

Joseph LaPalombara and Myron Weiner, **Political Parties and Political Development**, Princeton. Princeton University Press, 1966.

Frank J. Sorauf, **Party Politics in America**, Boston : Little Brown and Company, 1980.